

СЕРЕДНЯ ОСВІТА
(за предметними спеціальностями)

DOI 10.31651/2524-2660-2022-3-56-66

ORCID 0000-0002-3863-1911

КУЗНЕЦОВА Галина Петрівна

кандидатка педагогічних наук, доцентка,
доцентка кафедри української мови, літератури та методики навчання,
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка.
e-mail: kuznetsovagp2020@gmail.com

УДК: 378.011.3-051:80]:81'342(045)

**УЧЕННЯ ПРО НАГОЛОС У МЕТОДИЧНІЙ СИСТЕМІ НАВЧАННЯ ФОНЕТИКИ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ**

Розкрито проблему сутності вчення про наголос у методичній системі навчання фонетики майбутніх учителів українського мовознавства.

Сформульовано визначення понять «методична система навчання фонетики», «фонетико-фонологічна система», спроектовано специфічні принципи навчання фонетики.

Запропоновано класифікацію вправ (мотивально-орієнтованих, когнітивно-діяльнісних, аналітико-синтетичних, акцентуаційно-акустичних), що сприятимуть опануванню вчення про наголос і становитимуть акцентологічне підґрунтя в системі навчання фонетики майбутніх учителів-словесників. В ученні про наголос простежено генезу акцентуації індійської (ведійського санскриту) та грецької прамов як давніх форм праіндоєвропейської мови, з'ясовано фонетичну та морфологічну природу наголосу, визначено його вплив на акцентні особливості становлення української мови, проєктування методики навчання наголосу майбутніх учителів-словесників.

Обґрунтовано необхідність розроблення методів прогнозування розвитку акцентної системи української мови та методики її навчання.

Ключові слова: *учителі української словесності; наголос; учення про наголос; методична система навчання фонетики; фонетико-фонологічна система; наголос в індійській, грецькій прामовах; лінгводидактика; акцентологічні вправи.*

Постановка проблеми. У методичній системі навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури, структурними складниками опанування якої є сегментні, надсегментні одиниці фонетики, мовні явища фоностилістики, фоносемантики, лінгводидактичні, психолого-педагогічні компоненти, особлива роль належить надсегментним засобам – наголосові та інтонації, «які накладаються на послідовність звукових одиниць і служать для

об'єднання їх у значущі одиниці – слова, синтагми, висловлювання» [1, с. 303], слугують основним засобом спілкування і є підґрунтям усного мовлення.

Багатоаспектна функційність наголосу, аналіз його на засадах фонетичного, морфологічного підходів, на порубіжжі мовних рівнів і субрівнів зумовлюють низку суперечностей та розбіжностей у потрактуванні самого поняття «наголос», спонукають до перегляду діахронічних особливостей учення про наголос, до аналізу означеного явища не лише в мовознавчих, але й у лінгводидактичних джерелах, вишівських та шкільних підручниках, до пошуку нових методів, розроблення вправ з опанування системних знань про наголос, до з'ясування місця та ролі вчення про наголос у методичній системі навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наголос є невід'ємним складником історії розвитку української мови (Л. Булаховський, П. Житецький, А. Кримський, В. Німчук, І. Огієнко, Г. Півторак, О. Потебня, Ю. Шевельов та ін.); підґрунтям становлення акцентології як самостійної науки про теоретичні основи, природу, функції наголосу (Р. Брандт, Л. Булаховський, Н. ван Вейк, З. Веселовська, В. Винницький, Г. Гірт, В. Задорожний, О. Павловський, О. Потебня, В. Скляренко, Ф. де Сосюр та ін.).

На сучасному етапі лінгвістичних досліджень простежуємо наукові праці, у яких зосереджено увагу не скільки на сутності самого терміна «наголос», як на аналізі впливу його типів, видів, функцій на реалізацію мовних явищ у мовленні, як-от: наголос у системі просодичних засобів

(А. Герценберг, О. Іщенко, Є. Курилович, В. Матвієнко, О. Селіванова, Н. Таценко, Л. Ціпцюра та ін.); наголос та унормування українського мовлення (Н. Бабич, О. Бас-Кононенко, І. Вихованець, К. Городенська, П. Дудик, С. Єрмоленко та ін.); закономірності наголошування в українській мові (В. Винницький, М. Погрібний, М. Пазяк, В. Склярєнко та ін.); фонічність, милозвучність, римованість у мовленні (П. Волинський, І. Качуровський, В. Ковалевський, Л. Мовчун та ін.); принципи, підходи вивчення наголосових питань у лінгвістиці, діалектології, методиці навчання мови (З. Бакум, Т. Грязнухіна, С. Караман, Г. Кобирино, А. Комарова, М. Муравицька, Б. Пристай та ін.).

Низку праць українських лінгвістів (О. Бондар, В. Вінницький, П. Вовк, М. Жовтобрюх, Ю. Карпенко, Г. Кобирино, С. Пономаренко, В. Склярєнко та ін.) присвячено фонетико-морфологічній теорії вивчення наголосу.

Вітчизняні лінгводидакти (З. Бакум, О. Блик, О. Горошкіна, О. Караман, С. Караман, Н. Тоцька та ін.) у методичних розробках, підручниках для закладів загальної середньої освіти (профільний рівень) обґрунтовують фонетичну природу словесного наголосу.

Аналіз значного обсягу навчально-методичної джерельної бази (О. Авраменко, А. Ворон, О. Глазова, В. Заболотний, О. Заболотний, В. Новосолова, М. Пентлюк, М. Плющ, В. Солопенко, А. Ярмолюк та ін.) відображає тенденцію превалювання як у вищій педагогічній школі, так і в закладах загальної середньої освіти морфологічної концепції вивчення наголосу.

Певна неузгодженість в українському лінгводидактичному просторі концепції опанування вчення про наголос є причиною того, що «в кожен період розвитку лінгвістики було своє розуміння наголосу як складної суперсегментної одиниці мови» [2, с. 127]. Окрім цього, наголос аналізується на порубіжжі мовних рівнів – фонологічного та морфологічного, оскільки «в сучасній лінгвістиці в поглядах на рівневу будову мови про акцентуаційний рівень немає згадок» [3, с. 15]. Перегляд учення про наголос зумовлено переоціненням сучасною лінгвістикою генези наголосу, реактуалізацією проблематики функціонування мови, дискусивністю між філологією і лінгводидактикою щодо теоретичного висвітлення та практичного розв'язання акцентологічних проблем.

Мета статті – обґрунтувати значущість учення про наголос, його історичних глибин (на прикладі санскриту та старогрецької мови) у методичній системі навчання фонетики майбутніх учителів українського мовознавства; сформулювати визначення ключових понять публікації; спроектувати систему вправ, спрямованих на формування акцентуаційних умінь і навичок.

Методи дослідження. Основою реалізації мети публікації визначено такі методи: лінгвогенетичний – для з'ясування генетичної належності акцентуаційних явищ; зіставний – для дослідження акцентних особливостей української мови з огляду на історичні явища генези наголосу в санскриті та старогрецькій мові; описовий метод та прийом міжрівневої інтерпретації – для характеристики наголосу, опису взаємодії одиниць мовних рівнів, субрівнів (фонетичного, акцентологічного, морфологічного); узагальнення (сформульовано опорні терміни, визначено систему вправ з опанування вчення про наголос, специфічні принципи навчання фонетики).

Виклад основного матеріалу. Методична система навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури передусім ґрунтується на сутності понять «фонетико-фонологічна система мови» та «методична система навчання фонетики». Під терміном «методична система навчання фонетики» розуміємо сукупність ієрархічно взаємопов'язаних цілей, змісту, методів, засобів, організаційних форм освітнього процесу, спрямованих на досягнення результату навчання фонетики, практичних компетентностей для успішної комунікації в соціумі. Основоположними і специфічними принципами опанування фонетики вважаємо: індекс ролі і місця фонетики у фаховій підготовці словесників; фонетичний мовноміжрівневий та субрівневий синтез; фонетична субстанціальність та функціональність; фонетична вправність майбутнього словесника як основа його професійної та комунікативної компетентностей.

Когнітивно-знанським складником методичної системи є фонетико-фонологічна як закономірно вибудована й взаємопов'язана сукупність мінімальних звукофонемних сегментних одиниць з їх сегментними ознаками (дзвінкість / глухість; губність / язиковість / фарингальність; твердість / м'якість; зімкненість / щільність тощо) та утворених за допомогою цих мінімальних одиниць складніших сегментних елементів (складів, слів, фонетичних слів,

синтагм, фраз, фонофраз) із властивими їм суперсегментними ознаками (наголос, інтонація), що у процесі взаємодії та функціонування утворюють складний психофізіологічний механізм, здатний зберігати в пам'яті сегментний та надсегментний матеріал, трансформувати його в межах артикуляційних та акустичних параметрів.

У фонетико-фонологічній системі сегментні фонетичні одиниці (звуки, фонемі, склади, слова, фонетичні слова, або ритмічні структури, синтагми, фрази, фонофрази) виконують роль безпосередньої основи створення матеріалу для мовлення та реалізації у процесі мовлення просодичних суперсегментних засобів – наголосу та інтонації, які не можуть існувати відокремлено без фонетичних сегментних одиниць. Саме наголос як фонетичне явище виділення певними фонетичними засобами сегментних фонетичних одиниць через широкий спектр своїх функцій створює контрастну залежність між частинами слова (ненаголошеними і наголошеними складами), морфемами, забезпечує його фонетичну єдність та делімітативність; регулює дієвість не лише фонологічного та морфологічного ярусів мовної системи, але виформовує власний субрівень – акцентологічний, що інтегрує зв'язки між усіма рівнями в системі та структурі мови; створює комунікативне поле поєднання лінгвістичного та екстралінгвістичного аспектів, інтонаційно-ритмічне тло під час реалізації мовлення; засвідчує індивідуальність мовлення, особливості голосу людини, характеризує його за силою, тривалістю, тоном; створює чіткі слухові контрасти, пристосовує мовлення до слухання і сприймання. Із парадигматичного боку наголос «виступає засобом упорядкування парадигми слова та засобом протиставлення, розрізнення граматичних класів слів» [3, с. 21].

Однак, варто погодитися з думкою Н. Плющ про те, що дослідження наголосу є доволі непростим завданням, складність якого «полягає у використанні одних і тих самих об'єктивних властивостей і сприйманих ознак мовленнєвого сигналу для його сегментної і надсегментної організації, а в межах останньої – для різних її систем» [1, с. 303–304]. Окрім цього, дослідниця акцентує увагу на подвійній функції просодичних ознак, зокрема наголосу, який бере участь у передачі важливої як мовної, так і екстралінгвістичної інформації. Означене спонукає дослідника до «відокремлення в структурі мовленнєвого сигналу мовного від позамовного, сегментного від над-

сегментного, явищ, пов'язаних із наголосом, від інтонаційних явищ» [1, с. 304]. Гадаємо, це ті завдання, які повинен уміти розв'язувати і майбутній учитель української словесності.

Основними вправами, які сприятимуть опануванню вчення про наголос і становитимуть міцне акцентологічне підґрунтя в системі навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури, уважаємо такі: *мотивувально-орієнтовані* (робота з українськими стародруками (читання, акцентування, порівняння); опрацювання наукових джерел із питань генези акцентологічної системи української мови; дослідження підходів аналізу вивчення українського наголосу; з'ясування суперечностей між лінгвістичними напрацюваннями у сфері української акцентології та методикою опанування їх у вищій школі, закладах загальної середньої освіти; спостереження за усним мовленням; укладання освітньо-методичної траєкторії навчання української акцентології, основ її становлення); *когнітивно-діяльнісні* (збагачення термінологічного словника; вибудова взаємозв'язків між акцентною термінологією залежно від хронології виникнення; з'ясування сутнісних характеристик акцентних явищ; дослідження наголосу у фонетичному аспекті; характеристика наголосу на засадах морфології; фонетико-морфологічний аналіз наголосу; з'ясування функцій наголосу у звуковій організації мовлення (функціональний наголос – розрізняє лексичне, граматичне значення слова; умовний – склався історично); *аналітико-синтетичні* (аналіз програмного забезпечення щодо дослідження історичної фонетики, наголосу в системі просодії; участь в експериментальних дослідженнях (https://www.phon.ucl.ac.uk/resource/video_s.php)); дослідження історичного характеру українського наголосу крізь призму прайндоевропейської мови та мов, що постанали на її основі; студювання наукових засад вивчення українського наголосу у взаємозв'язку з історичним розвитком мови; порівняльний аналіз лексикографічних джерел (акцентуаційних, орфоепічних, тлумачних тощо); робота на порталі української мови і літератури щодо перевірки наголошення (слів, тексту: Наголоси онлайн. (slovnuk.ua); Наголос у словах — орфоепічний словник онлайн (nagolos.online); аналіз онлайн-тренажерів із наголошування (Наголос / Теорія і вправи, щоб вивчити наголоси до ЗНО 2020 (webpen.com.ua)); робота з текстами художньої літератури

(Веди, Упанішади, Міфи Стародавньої Греції, Гомерівський епос, трагедії Есхіла, Софокла, Еврипіда тощо); аналіз і коментування запитань та відповідей, наприклад, «Відповідає на запитання С. Караванський» (До мови з розумом: Наголос – душа мови (maidan.org.ua)).

Окремо зосереджуємо увагу на *акцентуаційно-акустичних вправах* комунікативного характеру (вправи щодо правильності наголошування слів, управління в артикуляції через диригування наголошених складів; укладання партитури текстів з опорою на наголос словесний, фразовий, логічний; вправи щодо виформування акцентної поведінки; вправи з аналізу власного голосу, голосу колег, дикторів тощо; вправи на виразне читання з варіюванням темпу, тону, сили голосу й спостереження за реалізацією та функціями словесного наголосу тощо).

Далі пропонуємо теоретичний матеріал когнітивного змісту, опрацювання якого дасть змогу майбутнім учителям українського мовознавства передусім усвідомити фонетичну природу наголосу, з'ясувати походження основних термінів, зорієнтуватися на лінгвістичну парадигму дослідження наголосу, накреслити власні методичні орієнтири у процесі вивчення наголосу як фонетичного явища в закладах загальної середньої освіти. Закцентуємо увагу на тому, що опанування означеної інформації вимагає від здобувачів вищої освіти лінгвістичної пильності, аналітичності, системності в опрацюванні діахронічного матеріалу, умінь послуговуватися лінгвогенетичним, зіставним методами дослідження мовних явищ. Окрім цього, лінгводидактично слушними й стимулювальними в опануванні історичного матеріалу з акцентології є слова І. Огієнка: «<...> щоб правильно вимовляти чуже слово, треба добре знати: 1) з якої мови його взято до нас і 2) закони наголосу цієї мови» [4, с. 241].

За слуховим сприйняттям саме висхідно-низхідні особливості людського голосу, силу видиху повітря, зміну тональності звука, складу, тривалість звучання покладено в основу усного мовлення, що врегульовується наголосом різного типу: *інтонаційним* (висхідний, або акутовий; низхідний, або циркумфлексний, їх поєднання), був характерний для праслов'янської мови; *експіраторним* (або динамічний, видиховий), простежується в українській, чеській, польській, вірменській, грузинській, французькій, англійській, німецькій та інших

мовах); *тонічним* (*музичний, мелодійний*), яким характеризуються сербська, литовська, шведська, норвезька, китайська, в'єтнамська мови; цей наголос був властивий праїндоевропейській, санскритові та старогрецькій мовам; *кількісним* (*довготний, квантитативний*), властивий новогрецькій мові.

О. Бондар, Ю. Карпенко, М. Микитин-Дружинець зазначають, що «наголос є складною й специфічною одиницею, його вивченням займається окремий розділ фонетики – акцентологія» [5, с. 52], де виформується зміст учення про наголос, досліджується його природа, функції. Проте, на нашу думку, наголос сьогодні сприймається набагато контурніше, оскільки він є основою внормування усного мовлення, укладання лексикологічних праць; доповнення та уточнення структурної, морфолого-словотвірної, семантичної, фоностілістичної, фоносемантичної, емоційної характеристики слова; вивчення закономірностей акцентуації повнозначних слів у межах словозмінних парадигм; визначення акцентного типу слів, що мають однакову кількість складів, але різномісний наголос; єдності фонемного складу слова; «засобом оформлення звукового потоку» (за А. Медушевським), утворення ритмічної структури, розрізнення граматичних класів слів тощо.

Наукові дослідження з лінгвістики, історії мовознавчих учень, здійснені на підставі реконструкції мовних архетипів та звукових процесів (починаючи з XIX ст. і донині) праїндоевропейської мови, дають змогу засвідчити функціонування наголосу як просодичної, фонетичної, сингармонічної, граматичної і насамкінець – акцентологічної одиниці в різних мовах та певною мірою простежити його генезу.

Індоевропейська протомова, як узагальнюють мовознавці (Т. Амірова, Ж. Варбот, І. Гальчук, Л. Герценберг, А. Глущенко, В. Дібо, А. Залізняк, С. Кацнельсон, В. Маслова, Б. Ольховиков, В. Складенко, А. Шапошников та інші), у період її поступового виокремлення з первісної мовної площини мала чотири тони (високий рівний, низький рівний, високий глоталізований, низький глоталізований), що характеризувалися просодичними ознаками – *висотою і силою*, які впливали на мовленнєву акцентуацію, створювали особливості у вимовлянні та розрізненні звуків. Зсув висоти і сили тону на рівень слова зумовив формування рухомого словесного наголосу та акцентного контура слова (за В. Дібо);

зсув висоти і сили тону на рівень консонантних фонем став основою зародження «сильних приголосних звуків» (за С. Кацнельсоном) [6, с. 58–59].

У цій думці простежується не лише параметрична акустична варіативність щодо з'ясування статусу наголосу, його зв'язку з тоном, висотою, інтенсивністю, тривалістю, динамічністю, загалом – із просодичною схемою слова, ритмічною структурою, синтагмою, фонетичною фразою, а й різні погляди на «наголос» як термін. Водночас, виникає думка й про те, який із параметрів є основним, або найбільше претендує на роль визначення наголосу в слові; яким чином варіативна параметральність і політонічність індоєвропейської прамови відобразилися на характеристичі наголосу в діяхронії його становлення, ролі в системах інших мов, і української зокрема.

Ознаки впливу зсувів і рухів висоти та сили тону як особливостей наголосу порізно відбилися на мовах, які постали на основі індоєвропейської прамови. Праслов'янська мова (III тис. до н.е. – V–VI ст. н. е.), що також сформувалася на підставі діалектів індоєвропейської протомови, і стала основою розвитку української мови, успадкувала словесну контурність, яка створюється наголосом.

Історія акцентології з її наскрізним терміном «наголос» здавна цікавила науковців, оскільки поняття «свара, сваріта», «удатта», «іктус», «аблаут», «апекс» (тон, наголос, удар, зростання, довгота голосного) були елементами ще давньоіндійських (VIII–II ст. до н.е.) граматик, метричних текстів – мантр (*ma'ntra* – «сприймання звука через мислення», де *man*, *matī*» означає «мислити», «думка» *tra* – місце для мислення), створених на ведійському санскриті.

Історія лінгвістичних учень (Т. Барроу, С. Губерначук, Т. Єлизаренкова, А. Залізник, В. Іванов, В. Кочергіна, А. Лубоцький, С. Наливайко, В. Топоров, І. Тронський та ін.) доводить, що найвидатнішими фонетистами й граматистами давніх часів були мовознавці Індії (Паніні, Катьяна, Патанджала, Шантанава, Негеша та інші), праці яких становлять індійську лінгвістичну традицію, та на базі яких реконструювалися особливості праїндоєвропейських мовних форм.

Засвідчено, що індійська лінгвістична традиція ґрунтується на різних способах опису, коментування та усвідомлення сутності мови, її застосування передусім для збереження сакральних текстів, які було створено на санскриті. На зв'язок санскри-

ту з українською мовою (або українсько-ведійські перетини) є різні дискусивні погляди українських та зарубіжних науковців – філологів, антропологів, істориків, культурологів, індологів, санскритологів (Дж. Бовле, Т. Гамкрелідзе, С. Губерначук, А. Діамонт, Т. Єлизаренкова, В. Іванов, М. Красуцький, С. Наливайко, Б. Рибаків, В. Топоров, М. Уїллер, Ф. Шлегель та ін.). Доказом певної спорідненості, як зазначає С. Губерначук, є те, що «спираючись на санскрит, ми можемо <...> з'ясувати походження багатьох наших мовних одиниць і прадавні часи їхнього побутування» [7, с. 42].

Так, з оперттям на лексику санскриту І. Огієнко пояснює генезу українського наголосу: «Зміни <...> звуків **ъ** та **ь**, а також **и** у старослов'янській мові, – збільшення або зменшення редуції голосової сили їх, – повели до помітних змін місця наголосу в слові. Коли кінцевий наголошений глухий **ъ** чи **ь** почав набирати більшої ірраціональності, то він став глухнути, а з бігом часу, коли такий кінцевий зовсім затих, наголос перейшов на сусідній склад; скажемо, санскр. *sanūs* (з наголошеним *u*) говорить за те, що й праслов'янський відповідник мав наголошене **ъ** на кінці **synъ*; але збільшення редуції цього кінцевого **ъ** довело кінець-кінцем до пересування наголосу на склад уліво, цебто стало *сынъ*» [4, с. 18]. У цій же монографії І. Огієнко доводить, що праслов'янська мова мала наголос рухомий, що за своєю природою був музикальним, фактично як і в санскриті, проте з часом розпочався помітний процес перетворення праслов'янського наголосу, він набував музикально-експіраторного статусу, а пізніше перетворився на «чисто експіраторний».

Установлено, що в санскриті наголос був музикальним (тонічним, політонічним, мелодійним), тому що переважно характеризувався різною висотою тону складу, голосного. На фонетичному рівні, за аналізом індолога Т. Єлизаренкової, розрізнялися три основні тони наголосу: 1) високий (*udātta*; удатта); 2) невисокий / низький (*anudātta*; анудатта); 3) знижувальний (*svarita*; сваріта – звучний), комбінування удатти і анудатти [8, с. 31–32].

За дослідженнями санскриту Т. Барроу, який до уваги бере і морфологічний рівень, функціонували чотири рівні висоти тону, що виникали з одного головного наголосу, а саме: 1) *udātta* – головний наголос на позначення високого тону; такого, що підвищується; 2) *svarita* – сукупність високого і

низького тонів (*samāhāra: udātta, anudātta*) – наголос складу, який безпосередньо знаходився за складом *udātta*; такий склад вимовлявся зі своєрідним переходом від високого до низького тону; 3) *anudātta* – ненаголошений склад; 4) *sannatara* – наголос, що засвідчував вимову на більш низькому тоні складу, який стояв перед головним складом високого тону (*udātta*) [9, с. 108–109].

Варто зазначити, що всі терміни на позначення різновидів наголосу започатковані Паніні. Особлива увага його зосереджувалася на «сваріті», оскільки цей вид наголосу розглядається як результат звукових чергувань, або *sandhi* (санск. зв'язок, з'єднання), що виникали на стикові звуків / фонем (внутрішнє *sandhi*), морфем, слів (зовнішнє *sandhi*). Напевно, саме з огляду на це наголос «сваріта» виконував не лише функцію тонування, а був ще й своєрідним сигналом, що розмежовував кордони слів у фразі, морфем у слові.

Як зазначають Т. Барроу, Т. Єлезаренкова, наголос «сваріта» виконував функцію енклітика, оскільки йшов за парадигматичною «удаттою» – головним наголосом високого тону, що був завжди на початку фрази. Окрім цього, «сваріта» виконував і роль основного наголосу та аналізувався як незалежний наголос. Це відбувалося у «складах структури “у або *v* + голосний”, при цьому щільний сонант у тексті набував вокалічної форми: *u > i(e)*, *v > u (v)*. Наприклад: *kú(v)a – kvà* (де); *sú(v)ar – svâr* (небо); *vṛkí(y)am – vṛkí'* (вовчиця)» [8, с. 16]. Як бачимо, простежується стягнення звуків, під час якого чергуються чи протиставляються «удатта» та «анудатта». «Сваріта» набуває ознак самостійного наголосу й тоді, коли в попередньому складі голосний, який мав основний наголос («удатта»), зникав унаслідок *sandhi* (чергування звуків).

У санскриті самостійний наголос мало майже кожне слово. Не мали наголосу енклітики, проклітики, слова в кличному відмінкові, за винятком початку фрази, коли «наголос рухався на перший склад, незалежно від його першопочаткового місця. Утрачало наголос і особове дієслово в головному реченні, якщо не стояло на початку фрази. У підрядному реченні дієслово на будь-якому місці зберігало свій початковий наголос» [9, с. 108]. Отже, наголос деяких слів, їх форм реалізувався в певних синтаксичних конструкціях.

Наголошеним у слові був лише голосний. Наголос був вільним, тобто припадав на будь-який склад у слові. Наприклад: *ápaciti*

(розплата), *dhāráyati* (держати), *namasyáti* (поважає), *aparāhñá* (післяобідній час).

Варто зазначити, що наголос в українській мові також вільний. З огляду на це І. Огієнко писав: «Найвільніший наголос – це наголос східнослов'янський, а з давніх мов – санскритський» [4, с. 8].

У ведійській мові наголос характеризувався варіативністю і на значення слова не впливав: *áryi – arýi* (око). Означені випадки простежуємо й в українській мові, як-от: ча́су – часу́, за́вжди – завжди́ тощо.

Санскрит містив певну схему графічного позначення аналізованих вище видів наголосу. Цікавим є те, що головний наголос (*udātta*) не позначався ніяким знаком. Проте склад, що знаходився перед *udātta*, тобто *anudātta* чи *sannatara*, підкреслювався підрядковою лінією, а наголос *svarita*, що розміщувався за *udātta*, – вертикальною лінією зверху. Наприклад: *vṛkíya'm* (вовчиця).

Як пише Т. Єлезаренкова, саме за такою акцентною системою укладено чотири веди-самхіти, а саме: Рігведа (веда гімнів), Самаведа (веда наспівів), Яджурведа (веда жертвоних формул), Ахтарваведа (веда жреця вогню Ахтарвана, веда заговорів, заклинань) та два брахмани (прозові коментарі до вед): «Тайттирія» і «Шатапатха» [8, с. 9]. Зазначимо, що «Тайттирія» як складник «Упанішад» містить розділ «Настанови», де в частині другій читаємо: «Ми викладемо науку про вимову: про звук, наголос, довготність, вирівнювання, посилення, з'єднання. Таким є вчення про вимову» [10, с. 77]. Фактично всі ці особливості вимови було відбито в графіці найдавнішого письма Індії – брахмі та його стадій – деванагарі.

Згодом лінгвісти дійшли висновку, що, оскільки всі види наголосу залежали від головного («удатти»), позначати треба лише його. Імовірно, мовиться про аку́т (лат. *acutus* – гострий, різкий (´)) як і про високий тон, так і про висхідну інтонацію довгих голосних та дифтонгів.

«Сваріту» Паніні з часом пояснює як циркумфлексований наголос (лат. *circumflexus* – загнутий, вигин у значенні висхідно-спадний), який в історії розвитку наголосу відображався різними знаками ~, ^, ˆ і став основою розрізнення довгих голосних і дифтонгів як інтонаційних різновидів.

Варто сказати, що звуковий характер як акута, так і циркумфлекса в індоєвропейській мові-основі встановити складно, висновки робляться на засадах реконструйованих

ваних матеріалів і гіпотез. Панують думки, що і в праїндоевропейській мові не було ніяких інтонаційних відмінностей, а виникли вони пізніше в інших мовах, зокрема давньогрецькій, балто-слов'янських (Є. Курилович, Дж. Ясановф). Це питання є дискусійним і нині, та ще й з огляду на те, що змінюються методики дослідження давньої індоєвропейстики.

Рефлекси акута й циркумфлекса дещо відбилися і на наголосі української мови. За дослідженнями Л. Булаховського, С. Карамана, Ю. Карпенка, М. Кочергана, В. Склярєнка та інших, у давніх словах, де наголос був висхідним (акутованим), зберігся нерухомий наголос (*бере́за, бере́зою, бере́зам; воро́на, воро́ною, воро́ни; горо́х, горо́хом, у горо́сі* тощо); слова, де раніше наголос був низхідний (циркумфлексовий), зберегли рухомий наголос: *лі́с – ліси́, сті́л – столи́, рука́ – ру́ки, нога́ – но́ги* тощо.

Отже, мова санскриту є цікавою для аналізу історії розвитку науки про наголос – акцентології, і української зокрема, оскільки в санскриті закладено теоретичні та практичні основи ролі і місця наголосу для становлення мовної системи і структури фактично всіх мов, які належать до індоєвропейської мовної сім'ї, а своїм корінням сягають праїндоевропейської мови.

Не менший внесок у розвиток учення про наголос було зроблено й грецькою лінгвістичною традицією (античною), що znana філософськими, граматичними, історичними, риторичними, художніми працями (Аристотель, Аристофан, Архин, Гесіод, Горгій, Демосфен, Еврипід, Емпедокл, Есхіл, Квінтіліан, Ксенофонт, Лісій, Платон, Сенека та ін.).

Наголос стає предметом дослідження в елліністичний період розвитку давньогрецької мови (мова, що включає три періоди: архаїчний – до VII ст. до н. е.; класичний – із VI ст. до н. е. до кінця IV ст. до н. е.; елліністичний – із початку III ст. до н. е. до V ст. н. е.), коли олександрійські граматисти впроваджують знаки наголосу, діакритичні значки, інтервали між словами, розділові знаки між реченнями. За дослідженнями науковців (О. Белов, А. Євдокимова, Л. Звонська, Є. Курилович, М. Славятинська, С. Соболевський та ін.), надрядкові діакритичні знаки придиховості та наголосу з'явилися в III ст. до н. е. Їх винахідником вважається Аристофан Візантійський (близько 257–180 р.р. до н. е.). Перші просодичні знаки простежуються в олександрійських папірусах із 200 р. н.е. здебільшого

там, де могли виникнути непорозуміння в змісті тексту.

У греків існували спеціальні акцентологічні дослідження елліністичних граматиків (Трифона, Птолемея Аскалонського), розроблялися акцентологічні коментарі до авторських видань. У I ст. н. е. Гераклід Милетський уклав «Всезагальну просодію», у якій акцентологічна традиція приводилася до певної системи. Доведено факт опису узагальненої роботи з акцентології, укладеної Геродіаном (II ст. н. е.).

Основою з'ясування особливостей давньогрецького наголосу стали й графічні написи, аналіз папірусів, зокрема гомерівських (Дж. Гіслер, А. Євдокимова Дж.-Л. Фурне та ін.).

Епос, написаний давньогрецькими письменниками, містить позначки наголосу за його видами: 1) *гострий* (акут) (грец. ἡ προσῳδία ὀξεῖα, лат. *accentus acutus*; графічне позначення $\acute{\ }$); 2) *тупий* (гравіс) (грец. ἡ προσῳδία βαρεῖα, лат. *accentus gravis*; графічне позначення $\grave{\ }$); 3) *огорнений* (циркумфлекс; грец. ἡ προσῳδία περιπῳμένη, лат. *accentus circumflexus*; графічне позначення $\tilde{\ }$ або $\`{ }$), лінгвістичні особливості яких (закономірності наголошування, види, функції) частково описано в античних граматиках та риториках (Платон, Аристотель, Квінтіліан, Помпей, Сервій, Варрон). Кожний із наголосів позначався не лише як діакритичний знак, а виконував певну тонічну функцію під час мовлення: гострий наголос спонукав до висхідного тонування мовлення, циркумфлекс означав висхідно-низхідний тон, ці тони розрізнялися на слух.

У II–V ст. н. е. виникає більш системна акцентуація літературних текстів, що вимагала від писців великої уваги, адже варто було стежити за знаками наголосу, інтонувати довге слово, зважати на енкалітики (грец. τὰ ἐγκλιτικά, лат. *encliticae* «прихилені назад») та проклітики (грец. τὰ προκλιτικά, лат. *procliticae* «нахилені вперед»), розмежовувати слова, позначати кінець запису.

Автори різних давньогрецьких текстів намагалися за допомогою просодичних значків поставити не лише наголос, але й зберегти звукову придиховість звуків (легку ($\acute{\ }$), важку (щільну) ($\grave{\ }$), ($\tilde{\ }$)) розмовної мови. Придихові позначки мали всі слова, що починалися голосним. При цьому, як зазначає Л. Звонська, «щільний, або важкий придих (*spiritus asper*) перед голосним вимовлявся як [g] (латинське [h]): $\omega\rho\alpha$ [go'pa]; легкий придих (*spiritus lenis*) не вимовляється: $\alpha\tau\kappa\omicron\upsilon$, ω [aku'o']» [11, с. 16].

(акут) не може зберегтися на третьому складі від кінця слова, оскільки під час словозміни в першому складі від кінця слова з'явився довгий голосний [u]. Отже, наголос (акут) із третього складу від кінця слова рухається до найближчого складу від кінця слова, але змінитися на огорнутий (циркумфлекс) наголос теж не може, бо це порушить правило акцентування, адже в першому від кінця слова складі простежується довгий голосний [u].

Наголос виконував різні функції, зокрема: *мелодійну* (слова, які не мали наголосу на останньому складі, називалися баритонними і звучали низько); *смыслорозрізнавальну* (φῶς «світло» – φῶς «чоловік»; βίος «життя» – βίος «дук», «зброя»; δῆμος «народ» – δῆμος «жир»; φόρος «данина» – φόρος «попутний, вітер»); *форморозрізнавальну* (τρώχος «біг» – τρώχος «колесо»; οἶκος «будинки» – οἶκος «вдома»). Приклади засвідчують, що на значення слова впливали як місце наголосу, так і його тип.

Смыслорозрізнавальна функція наголосу простежується нині і в українській мові.

Л. Звонська зазначає, що «залежно від місця та типу наголосу усі слова поділялися на окситони, парокситони, пропарокситони, периспомени, пропериспомени» [13, с. 340]. Слова, у яких акут, гравіс стоять на останньому складі, називаються окситони (οχυτονον); слово, яке має акут на передостанньому складі, називається парокситон (παροχυτονον); слово, у якому гострий наголос стоїть на третьому від кінця складі, називається пропарокситон (προπαροχυτονον). Слово, що має циркумфлекс на останньому складі, називається періспомен (περισπομενον); слово, у якому циркумфлекс стоїть на передостанньому складі, називається проперіспомен (προπερισπομενον). Слова, які не мають наголосу на останньому складі, називаються баритони (barytona). У грецькій мові наголошений голосний вимовлявся на тон вище, аніж ненаголошений. Саме тому наголос греки назвали προσῶδι'α (просодія), що римляни дослівно переклали як *accentus prispiv*» [11, с. 27].

Таким чином, у давньогрецькій мові започатковується поняття акцентної парадигми як типу розподілу наголосу і на складі, і на морфемі, і на словоформі.

Із бігом часу саме акцентна парадигма стає домінуючою в процедурах реконструкційного аналізу та опису акцентної системи праслов'янської мови. Основою цього процесу науковці визначають морфологічний принцип (праці В. Винницького, В. Дибо, Г. Замятіної, С. Ніколаєва, В. Скляренка та ін.).

Автори енциклопедичного видання «Українська мова» зазначають, що «при описі акцентної системи сучасної української мови баритонованими називаються слова з нерухомим наголосом на основі, наприклад: берé за, блю́ до, дя́тел; окситонованими називають слова з нерухомим наголосом на закінченні, наприклад: айва́, молоко́, живота́» [15, с. 44; 434].

Парокситонний наголос також є предметом дослідження українських акцентологів та діалектологів (З. Веселовська, В. Винницький, Я. Закревська, Г. Кобирилка, Г. Коць-Григорчук, Н. Марчук, О. Тараненко та ін.) і пояснюється як «фіксований наголос на другому складі з кінця слова, який може функціонувати як постійна парокситонеза та парокситонеза на тлі вільного рухомого наголосу» [16, с. 14], «накореневий (накорінний) наголос» (за В. Винницьким, І. Огієнком). Визначення терміна засвідчує, що парокситонна акцентна парадигма одночасно піддається аналізу як на засадах фонетичного, так і морфологічного принципів. Нині в наукових доробках парокситонеза студіюється на тлі живої діалектної мови і порівнюється з нормою наголошування, іде пошук шляхів виникнення і функціонування означеної наголосової парадигми на теренах української акцентології, методик її дослідження.

До акцентно парокситонованих належать, наприклад, дієслова початкової форми: бра́ ти, писа́ ти, люби́ ти, води́ ти тощо. Проте в 1-й особі однини наголос за кодифікованими нормами рухається на флексію: беру́, пишу́, люблю́, воджу́ тощо. Таке наголошування є звичним для жителів південно-східних територій України. Проте в усному мовленні південно-західного регіону простежуємо накореневий наголос, або парокситонезу: бе́ ру, пи́ шу, лю́ блю, во́ джу, який не є літературним, хоча виник ще в староукраїнській мові й охопив широкий ареал щодо послуговування мовцями. З огляду на зазначене В. Винницький пише: «Віками таке акцентування розхитує літературну норму і ніяк не може пробити собі дорогу до літературного вжитку, постійно конкуруючи із флексійним наголошенням» [17, с. 53]. Причину такого стану автор убачає в інтенсивному впливові процесів зросійщення української мови. Відтак слушною є думка І. Огієнка про те, що «ґрунт до накорінного наголосу (і не лише парокситонного – Г.К.) у нашій мові постав ще в доісторичну добу <...>» [4, с. 40], яка спонукає до наукових

пошукувань, і через дослідження мов санскриту та давньогрецької зокрема.

Отже, давньогрецький наголос був різнофункційним; рухомим, вільним, але в межах правила трисилабії (грец. τρεῖς «три» і ἡ συλλαβή «склад»), тобто ставився «на одному із трьох останніх складів слова» [4, с. 245; 11, с. 27]; до III ст. до н. е. описується як музичний (поліфонічний, тонічний, мелодійний), а з плином часу через фонетичні процеси у вокалічній системі мови перетворився на експіраторний. У сучасній грецькій мові графічно функціонують усі три види наголосу – акут, гравіс і циркумфлекс, але на слух ці наголоси не розрізняються. Новогрецький наголос як і український – динамічний та співіснує з квантитативним (кількісним).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Теоретичні відомості про генезу наголосу у процесі фахової підготовки майбутнього вчителя-словесника, і формуванні його фонетичної компетентності зокрема, є підставою глибокого усвідомити те, що функціонування наголосу (акута, гравіса та циркумфлекса) у прамовах створило підґрунтя для дослідження фонетичної та граматичної його природи, просодичного квантування мовлення, розроблення лінгвістичного й методичного інструментарію щодо з'ясування ролі і місця наголосу у фонетичній та морфологічній структурі слова, протиставлення та аналізу наголошеного і ненаголошеного складів у межах фонетичного слова і слова як граматичної категорії.

Сьогодні виникає потреба узагальнення багаторічного акцентологічного досвіду та інтегрування його передусім у навчальну фонетико-фонологічну систему української мови, що опановується в закладах вищої педагогічної освіти, розроблення методичної системи навчання фонетики майбутніх учителів українського мовознавства з оперттям на акцентологічний складник.

Актуальним як для філології, так і лінгводидактики є історичний перегляд генези українського наголосу періодів його формальної літературності під інтенсивним натиском зросійщення. Поряд з уроками, що засвідчує історія, варто розробляти методи прогнозування розвитку системи мови, й акцентологічної зокрема, та ефективні методики її навчання.

Список бібліографічних посилань

1. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / за ред. А.К. Мойсієнка. Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Знання, 2013. 340 с.

2. Кобиринка Г.З історії вивчення акцентуації в українській діалектології: аспекти, прийоми, методи. *Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2015. Вип. №26. С.127–133.
3. Винницький В. Деякі теоретичні питання акцентології. *Мовознавство*. 2003. №5. С. 14–25.
4. Митрополит Іларіон. Український літературний наголос. Мовознавча монографія. Вінніпег, 1952. 306 с.
5. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 368 с.
6. Маслова В.А. Истоки праславянской фонологии: учебное пособие. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.
7. Губерначук С. Українська мова і санскрит: вибіркове представлення споріднених слів. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 352 с.
8. Елезаренкова Т.Я. Ведийский язык. Москва: Наука, 1987. 183 с.
9. Барроу Т. Санскрит. Перевод с англ. Н. Лариной. Москва: Прогресс, 1976. 411 с.
10. Упанішади в 3-х книгах. Кн. 2. Москва: Наука, Ладомир, 1991. URL: http://lukashevichus.info/knigi/upanishady_syrkin2/04_taittiriya.htm (дата звернення: 17.08.2022).
11. Звонська Л.Л. Давньогрецька мова. Підручник для філософів. Київ, 2011. 674 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zvonska_Lesia/Davno_hretska_mova_Pidruchnyk_dlia_filosofiv.pdf (дата звернення: 19.08.2020).
12. Огієнко І. Наголос, як метод означення місця наголосу виходу стародрукованих книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії. Львів, 1925. 28 с.
13. Звонська Л.Л. Енциклопедичний словник класичних мов / за ред. Л.Л. Звонської. 2-е вид. випр. і допов. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 552 с.
14. Тронский И.М. Древнегреческое ударение. М.–Л.: Издательство АН СССР, 1962. С. 16–17. 148 с.
15. Українська мова: Енциклопедія / уклад. В.М. Русанівський та ін. Вид. 2-ге (випр. і доповн.). Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.
16. Кобиринка Г. Прийоми та методи аналізу парокситонези на тлі вільного, рухомого наголосу в українських говірках. *Українська мова*. 2016. №2. С.14–23.
17. Винницький В. Про українську дієслівну парокситонезу. *Мовознавство*. 2008. №4. С. 40–54.

References

1. Moisienko, A.K. (Ed.). (2013). *Modern Ukrainian language: Lexicology. Phonetics: a textbook*. Kyiv: Science. 340 p. [in Ukr.]
2. Kobyrnka, H. (2015). From the history of the study of accentuation in Ukrainian dialectology: aspects, techniques, methods. *Historical and philological collection of regional problems*, 26: 127–133. [in Ukr.]
3. Vynnytskyi, V. (2003). Some theoretical issues of accentology. *Linguistics*, 5: 14–25. [in Ukr.]
4. Metropolitan Hilarion. (1952). *Ukrainian literary accent. Linguistic monograph*. Winnipeg. 306 p. [in Ukr.]
5. Bondar, O.I., Karpenko, Yu.O., & Mykityn-Druzhynets, M.L. (2006). *Modern Ukrainian language: Phonetics. Phonology. Orthoepy. Graphics. Lexicology. Lexicography. Education manual*. Kyiv: Academy Center. 368 p. [in Ukr.]

6. Maslova, V.A. (2004). The origins of Proto-Slavic phonology: A study guide. Moscow: Progress-Traditsia. 480 p. [in Rus.]
7. Hubernachuk, S. (2018). Ukrainian language and Sanskrit: a selective presentation of related words. Kyiv: Fenix Publishing House. 352 p. [in Ukr.]
8. Elezarenkova, T.Ya. (1987). Vedic language. Moscow: Science – Main edition of Eastern literature. 183 p. [in Rus.]
9. Barrow, T. (1976). Sanskrit. In Larina, N. (trans. from Eng.). Moscow: Progress. 411 p. [in Rus.]
10. Syrkin, A.Ya. (Ed.). (1991). Upanishads in 3 books (2nd book). Moscow: Science, Ladomir. Retrieved 17.08.2022, from http://lukashevichus.info/knigi/upanishady_syrkin2/04_taittiriya.htm [in Rus.]
11. Zvonska, L.L. (2011). *Ancient Greek language. Textbook for philosophers*. Kyiv. 674 p. Retrieved 19.08.2022, from https://shron1.chtyvo.org.ua/Zvonska_Lesia/Davnohreka_mova_Pidruchnyk_dlia_filosofiv.pdf [in Ukr.]
12. Ohienko, I. (1925). Emphasis as a method of determining the place of emphasis in the publication of old printed books. Notes on the History of Emphasis on Paleotype Services. Lviv. 28 p. [in Ukr.]
13. Zvonska, L.L. (2017). Encyclopedic dictionary of classical languages (2nd ed.). Kyiv: Kyiv University Publisher. 552 p. [in Ukr.]
14. Tronsky, I.M. (1962). Ancient Greek stress. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 148 p. [in Rus.]
15. Ukrainian language: Encyclopedia (2nd ed.). (2004). In Rusanivskyi, V.M. et al. (Eds.). Kyiv: Bazhan M.P. Publishing House “Ukr. Encyclopedia” 824 p. [in Ukr.]
16. Kobyrnka, H. (2016). Techniques and methods of analysis of paroxytonesis against the background of free, moving stress in Ukrainian speech. *Ukrainian language*, 2: 14–23. [in Ukr.]
17. Vynnytskyi, V. (2008). About Ukrainian verb paroxytonesis. *Linguistics*, 4: 40–54. [in Ukr.]

KUZNETSOVA Halyna

PhD in Pedagogy, Associate Professor of the Ukrainian Language, Literature and Teaching Methods Department,
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

STRESS IN THE METHODOICAL TRAINING SYSTEM PHONETICS OF FUTURE TEACHERS-PHILOLOGISTS

Summary. The article deals with the essence of stress in the methodical training system phonetics of future teachers-philologists. Based on systemic, analytic-synthetic methods and competence approach the essence of the concept «methodical training system phonetics» is defined, specific principles of training phonetics are designed in the article.

The study revealed that the main components in the structure of the methodical training system phonetics are the goals, content, methods, means, and organizational forms of educational process that aimed to achieve the result of training phonetics. It should be noted that the cognitive-knowledge component of methodical system, which ensures a high level mastery of the phonetics program results and forming of future teacher-philologist's practical competencies for successful communication in society is based on the content of the phonetic-phonological system as a regularly constructed and interconnected set of segmental and suprasegmental phonetics units. It is proved that the stress as a supersegmental phenomenon combines the segmental units into a single integrated system, determines the intonation-rhythmic background of speech, characterizes it by strength, dura-

tion and tone; creates clear auditory contrasts, adapts speech to listening and perception.

A system of exercises (motivational-oriented, cognitive-activity, analytic-synthetic, accentuation-acoustic) is proposed, that will contribute the mastery of stress doctrine and will be an accentological background in the phonetics learning system of future teachers-philologists.

The stress genesis in proto-Indian (Vedic Sanskrit) and proto-Greek languages, based on the comparative-historical method is observed; its term characteristics, features of graphic notation, types, tonic dynamics, rules of stress were clarified in the article. The influence of pre-stress on the accent features of the Ukrainian language formation, on the design of future teachers-philologists' stress teaching methods is determined.

Keywords: teachers-philologists; stress; stress doctrine; methodical training system phonetics; phonetic-phonological system; stress in proto-Indian language; stress in proto-Greek language; language didactics; accentological exercises.

Одержано редакцією 12.08.2022
Прийнято до публікації 02.09.2022